

دانشگاه بیرجند

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان

تحلیل نماد در اشعار شکوه قاسم‌نیا و بیوک ملکی

استاد راهنما

دکتر علی اکبر سام‌خانیانی

استاد مشاور

دکتر اکبر شامیان ساروکلائی

نگارش

فریبا سارانی

تابستان ۱۳۹۲

"کلیه‌ی حقوق اعم از تکثیر، چاپ، نسخه‌برداری، اقتباس و ... این پایان نامه، متعلق به دانشگاه بیرجند است و هرگونه سوء استفاده از آن پیگرد قانونی دارد. نقل مطالب با ذکر مأخذ بلا مانع است."

تقدیم به پدر و مادر مهربانم
که از نگاهشان صلابت
از رفتارشان محبت
و از صبرشان ایستادگی را آموختم
بوسه بر دستان پرمهرشان

و

تقدیم به برادران خوب فرهاد، فریدون، محمد که همواره مشوق و حامی من در
راه تحصیل علم بودند.

چکیده

نماد یکی از ابزارهای بیان غیرمستقیم مطالب و مفاهیم است و در تفسیر و تأویل آثار ادبی - هنری جایگاه ویژه‌ای دارد. نمادگرایی در ادبیات از پیشینه‌ی طولانی برخوردار است و شاعران و نویسندگان حوزه‌ی ادبیات کودک و نوجوان در بیان اهداف و انتقال افکار و احساس خود از آن بهره می‌جویند. شاعر با استفاده از نمادهای آشنا و یا نمادسازی، مفاهیم فکری و انتزاعی و اجتماعی را برای کودک ملموس می‌کند و با استفاده از واژه‌ها، عناصر، رنگ‌ها، اشکال و تصاویر، خیال‌انگیزترین و مهیج‌ترین فضاها و صحنه‌ها را برای کودک و نوجوان ترسیم می‌نماید. در این پژوهش به بررسی و تحلیل انواع نمادهای کلامی و تصویری در شعر شکوه قاسم‌نیا و بیوک ملکی که از شاعران شاخص ادبیات کودک و نوجوان می‌باشند، پرداخته‌ایم تا جایگاه نماد، نوع نمادها و نیز دسته‌بندی و هدف و مقصود و نگرش‌های دو شاعر مشخص شود. بر اساس نتایج پژوهش دو شاعر در نمادپردازی خود به انتقال اهداف، آرمان‌ها و نقش‌های جنسیتی متناسب با جنسیت خود و هدایت به سوی افکار خاص خود می‌پردازند. نمادهای به‌کاررفته در اشعار بیوک ملکی بیش از شکوه قاسم‌نیا است، همچنین از تنوع بیشتری برخوردار است و با درایت خاصی به‌کاررفته است. در اشعار شکوه قاسم‌نیا نماد جانوری بسامد بالایی دارد و از تنوع نیز برخوردار است. اما در اشعار بیوک ملکی نماد طبیعی از بسامد بالایی برخوردار است. اغلب اشعار قاسم‌نیا صرفاً برای سرگرمی و لذت سروده شده‌اند بنابراین نماد، نمود کمتری در اشعارش داشت. اشعار بیوک ملکی از نمادهای تصویری پرتأویلی برخوردار است شاعر با بهره‌جویی از نمادهای طبیعی و زمان مثل صبح، پاییز، زمستان و غیره و رنگ‌ها تلاش می‌کند در پی به تشریح و توصیف وضعیت اجتماع برای کودک و نوجوان بپردازد.

واژگان کلیدی: شعر کودک و نوجوان، نماد، شکوه قاسم‌نیا، بیوک ملکی

فهرست مطالب

۸	مقدمه
۱۱	فصل اول: کلیات پژوهش
۱۱	۱-۱- شعر کودک و نوجوان
۱۴	۲-۱- ادبیات کودک و نوجوان
۱۵	۳-۱- برخی نکات کلی در مورد خصوصیات مطلوب شعر کودک و نوجوان
۱۶	۴-۱- برخی مشخصات مضمونی شعر کودک و نوجوان
۱۷	۵-۱- اهداف و ویژگی‌های ادبیات کودک و نوجوان
۲۰	۶-۱- پیشینه ادبیات کودک در ایران
۲۱	۷-۱- انواع ادبیات کودک و نوجوان
۲۴	۸-۱- شعر کودک و نوجوان
۲۸	۹-۱- انواع شعر کودک و نوجوان
۳۰	۱۰-۱- شاعران شعر کودک در ایران
۳۲	فصل دوم نماد
۳۶	۱- تاریخچه‌ی نماد
۳۷	۲- کارکرد اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و روانشناختی نماد
۳۸	۳- انواع نماد
۴۰	۴- تفاوت نماد و استعاره
۴۱	۶- تفاوت نماد با رمز
۴۱	۷- ادبیات کودک و نوجوان و جایگاه نماد در آن
۴۳	فصل سوم شرح حال بیوک ملکی و شکوه قاسم نیا و مصاحبه با بیوک ملکی
۴۳	گفتار اول: شرح مختصری از بیوک ملکی و شکوه قاسم نیا

۴۵	گفتار دوم: مصاحبه با بیوک ملکی، شاعر کودک و نوجوان
۴۶	فصل چهارم: بررسی نماد در اشعار بیوک ملکی و شکوه قاسم‌نیا
۴۶	نماد جهانی
۴۶	نماد کهن‌الگویی و انواع آن
۴۷	گفتار اول: نماد رنگ‌ها
۵۱	گفتار دوم: نمادهای طبیعی
۶۸	گفتار سوم: نمادهای مذهبی
۷۰	گفتار چهارم: نمادهای شخصی
۷۲	گفتار پنجم: نماد مکانی
۷۸	گفتار ششم: نماد جانوری
۹۰	گفتار هفتم: نمادهای زمان
۹۴	سایه
۹۶	گفتار هشتم: نماد ابزاری
۹۸	گفتار نهم: نماد تصویری
۱۰۱	گفتار دهم: نماد عددی
۱۰۳	فصل پنجم نتیجه‌گیری
۱۰۶	فهرست منابع

مقدمه

نماد در لغت به معنای نمود و مرادف ظهور و تجلی، آشکارگی و هویدایی و در اصطلاح معادل لغت سمبل (symbol) است. نماد چیزی است که جهان شناخته شده و قابل دریافت و تجربه از طریق حواس که به چیزی از جهان ناشناخته و غیر محسوس یا به مفهومی جز مفهوم مستقیم خود اشاره می‌کند، به شرط آن که این اشاره مبتنی بر قرار داد نباشد و آن مفهوم نیز یگانه مفهوم قطعی و مسلم آن تلقی نگردد. واژه‌های رمز، نشانه و مظهر نیز از دیگر معادل‌های آن است که در همه‌ی موارد عبارت است از: مفهومی که در بر دارنده‌ی تصویر رساننده از معانی سری و رمزی شی باشد و در تعریف دیگر، نماد نشانه‌ای است که با استفاده از عناصر عینی طبیعت، چیزی غایب و نامحسوس را مجسم می‌کند. یکی از این ویژگی‌ها قدرت تداعی معانی است زیرا نمادها این امکان را برای مخاطبین ایجاد می‌کنند که به واسطه‌ی رابطه‌ی دال و مدلول ارتباط طرفینی برقرار می‌شود و این پدیده در ذهن مخاطب به وجود می‌آید. این قدرت تداعی معانی حالتی را ایجاد می‌کند که میزان تأثیر نمادها بر اساس آن در جریان اندیشه شکل می‌گیرد و هرچه این حالت گسترده و نفوذ آن عمیق‌تر باشد ارزش تأثیرگذاری و اهمیت آن بیشتر می‌شود. در این جا پدیده‌ای که بواسطه‌ی تداعی معانی ایجاد می‌شود عبارت است از ارتباط و پیوند دو مفهوم به گونه‌ای که ذهن بادر نظر گرفتن هر یک از آن دو به دیگری منتقل می‌شود.

نماد انواع و نقش‌های متنوعی در حوزه‌های گوناگون زندگی و دانش بشری دارد؛ به طوری که مردم بیشتر از طریق نمادها با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند، دانش انباشته می‌کنند و آن را به دیگران انتقال می‌دهند. نماد در زمینه‌های مختلف علوم و هنر نمود بسیاری دارد و به ویژه در شعر، حضور نماد سرشار از آن است و شاعران در انتقال افکار و عقایدشان از آن بهره‌ی زیادی می‌برند،

فعالیت‌های‌شان را برنامه‌ریزی و سازماندهی می‌کنند، ارزش‌ها و رویکردهایشان را تعیین، و هنجارهایی را برقرار می‌سازند. شعر یکی از مهمترین محمل‌های نماد است. ادبیات کودک و نوجوان نیز از نماد بهره‌جویی وافیه برده و بسیاری از اندیشه‌ها و آموزه‌ها را از طریق نماد به مخاطب منتقل می‌نماید، گو این که اهمیت نماد در انتقال مفاهیم تعلیمی تا آن جاست که بسیاری از نویسندگان و خالقان آثار ادبی، به صورت خودآگاه و ناخودآگاه به طرح نمادین مفاهیم متوسل می‌شوند تا از طریق آن به ارتباطی سیال، موفق و صمیمی، با مخاطب کودک و نوجوان خود برسند. بنابراین؛ به وجود آمدن الگوهای مشابه که بر اساس مضامینی تکرار شونده با کارکردی استعاری و نمادین شکل می‌گیرند، امری بدیهی است. از جمله شاعرانی که توانسته‌اند در ادبیات کودک از نماد برای پیشبرد اهداف خود و نزدیک نمودن ذهن کودک و نوجوان برای انتقال مفاهیم به بهترین شکل استفاده کنند، بیوک ملکی و شکوه قاسم‌نیا هستند. نگارنده بر آن است تا با انجام این پژوهش گامی هر چند کوچک در نمادشناسی ادبیات کودک و نوجوان بردارد.

این پژوهش به پرسش‌های زیر پاسخ می‌دهد:

پرسش پژوهش

جایگاه نماد در آثار بیوک ملکی و شکوه قاسم‌نیا چگونه است و کدام دسته از نمادها نمود

بیشتری دارد؟

استفاده از نماد تا چه اندازه به این شاعران برای پیشبرد اهدافشان کمک کرده است؟

نوع نگرش دو شاعر از لحاظ استفاده از نماد چگونه است؟

فرضیه‌های پژوهش

نماد در آثار این دو شاعر به‌ویژه در انتقال مفاهیم تعلیمی نمود بسیاری دارد و از نمادهای

متعدد تصویری، شمایی و کلامی استفاده شده اما نماد کلامی بیشتر دیده می‌شود.

بیوک ملکی و شکوه قاسم‌نیا با استفاده از نماد، بخشی از اخلاقیات، باورها و سنن و آداب

انسان‌ها را که از لحاظ ملیت و مذهب و فرهنگ پذیرفته شده و غیر قابل تغییرند به راحتی به

کودک و نوجوان منتقل می‌کنند.

دو شاعر هم‌وجه مشابه وهم‌وجه متفاوتی را از نمادهای کلامی ارائه داده‌اند.

پیشینه‌ی تحقیق

درباره‌ی نماد پژوهش‌های مختلفی به شکل کتاب، پایان‌نامه و مقالات متعدد نگارش یافته است «سمانه سادات باقرزاده، نمادشناسی پرنده در شعر پنج تن از شاعران معاصر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد و پروانه افسری‌پور، نماد در شعر حافظ، پایان‌نامه کارشناسی ارشد». اما درباره‌ی نماد در ادبیات کودک تاکنون اثر مستقل و جامعی که دربردارنده‌ی تمام جوانب وجودی آن باشد، ارائه نشده است، مخصوصاً در زمینه‌ی نماد در ادبیات کودک و به ویژه در آثار بیوک ملکی و شکوه قاسم‌نیا تحقیقی انجام نشده و همین امر نگارنده را بر آن داشت تا در این راستا دست به تحقیق و تفحص بزند. علت انتخاب شاعران نامبرده (بیوک ملکی و شکوه قاسم‌نیا) این است که در آثار این دو شاعر؛ عنصر نماد به وفور به کار رفته است و همچنین شهرت و محبوبیت شاعران مذکور از دیگر عوامل انتخاب این شاعران بوده است.

***

از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر علی‌اکبر سام‌خانیانی که راهنمایی و هدایت پروژه را بر عهده داشتند و در تمام مراحل این پژوهش از انتخاب موضوع گرفته تا آخرین مراحل تکمیل پایان‌نامه، با راهنمایی‌ها و نظرات ارزنده مرا در اجرای این امر یاری نمودند و همچنین از جناب آقای دکتر اکبر شامیان ساروکلایی که مشاوره این رساله را بر عهده داشته‌اند، کمال تشکر و سپاس را دارم. همچنین از اساتید محترم جناب آقایان دکتر محمد حسینیایی و دکتر ابراهیم محمدی به خاطر قبول زحمت جهت مطالعه و داوری صادقانه و خیرخواهانه این پایان‌نامه و همین‌طور نماینده محترم تحصیلات تکمیلی جناب آقای دکتر سید مهدی رحیمی صمیمانه تشکر می‌کنم.

فصل اول

کلیات پژوهش

۱-۱- شعر کودک و نوجوان

کودک پدیده‌ای عجیب و غریب و ناشناس و نامکشوف نیست. او شخصی است با هویت خاص خود، دارای نیازها، خواسته‌ها، خواهش‌ها، سلایق و علایق و استقلال خود. این استقلال تا بدان جاست که حتی دو کودک دوقلو نیز در امیال و آرزوهایشان همانند یکدیگر نیستند (حجازی، ۱۳۸۷: ۴۹). «وقتی از مفهوم بیولوژیکی کودک سخن می‌گوییم؛ منظور سال‌هایی است که هنوز قوای جسمانی و مشخصات فیزیکی مثل قد، وزن و نیروی بدنی و عقلی او رشد کافی نکرده است. قوای جسمی و عقلی کودک به تدریج رشد می‌کند و پس از طی مراحل به رشد کامل می‌رسد؛ چه متوسط عمر انسان‌ها سی سال باشد (چنان که قبلاً بود) و چه هشتاد سال (چنان که در برخی کشورها اکنون هست) و چه سن شروع به کار پیش از هفت سالگی باشد (چنان که قبلاً بود) و چه بالاتر از بیست سالگی (چنان که اکنون غالباً چنین است) در این مفهوم کودکی، تغییری حاصل نمی‌شود» (پولادی، ۱۳۸۷: ۴۹). بنابراین توجه به این مخاطب شرط اول است. لازمی نوشتن برای او، شناخت دنیای مرموز و کشف علایق و سلایق این موجود ناشناخته بشری است که هدایت او از همان بدو تولد از امهات زندگی است چرا که بر اساس توافق اغلب پژوهشگران و روانشناسان کودک رشد کودک در همان سنین آغازین شکل می‌گیرد.

مفهوم اجتماعی کودک به این برداشت اساسی برمی‌گردد که در یک جامعه تا چه سنی شخص هنوز کودک به حساب می‌آید، یعنی عضوی از خانواده و جامعه محسوب می‌شود یا به عبارتی

شخص تا چه سنینی همواره به عنوان مصرف کننده است و به مرحله‌ی تولیدکننده نرسیده است (همان: ۵۱).

در سال‌های قبل از دبستان، یعنی تا ۶ سالگی کودک مراحل خاصی از رشد خود را پشت سر می‌گذارد. در این مرحله است که زبان کودک رشد روز افزونی دارد. او در این سنین کلمات را بیشتر درک می‌کند و توجه او به واژه‌ها بیش از پیش می‌شود. از شنیدن آواهای موزون و آهنگین لذت برده و با آن‌ها هم‌نوا و هم‌آواز می‌شود. اشعار و داستان‌هایی را که شنیده، بازگو می‌کند. داستان‌ها و اشعار موزون توجه او را بسیار زیاد جلب می‌کنند. کودک پیش از دبستان در این دوره، خود را به جای قهرمانان اصلی داستان‌ها تصور می‌کند. در سال‌های اول دبستان یعنی ۶ و ۷ سالگی این رشد، به مرحله جدیدی پا می‌گذارد و نیازهای نوینی دارد. درک و فهم او وارد مرحله‌ی جدیدی شده است.

یکی از ابزارهای سودمند برای کودکان در این دوره، کتاب است، چرا که کودک در این سنین علاقه‌مند درک مفاهیم از طریق تجربیات شخصی است، کتاب می‌تواند به آن‌ها در این زمینه کمک کند تا ابعاد مختلف یک مفهوم را کشف کنند. آن‌ها از بازی‌های تخیلی و کتاب‌هایی درباره‌ی بازی‌ها لذت می‌برند و از بازی کردن در داستان‌های کوتاه خوششان می‌آید و داستان‌هایی را دوست دارند که در آن‌ها موجودات بی‌جان، شخصیت پیدا می‌کنند. زبان نگارش کتاب‌های مورد علاقه‌ی کودک باید ساده و روان باشد. این دوره آغاز استقلال کودک از بزرگسال نیز هست. از آنجا که کودک در این دوره هنوز به امنیت خاطر احتیاج دارد، کتاب‌هایی که نمونه‌های خوبی از زندگی خانوادگی را نشان می‌دهند و بحث‌های خصوصی با کودک درباره‌ی مطالبی که می‌خواند، در به-دست آمدن این امنیت خاطر بسیار مؤثر است. رشد رو به افزایش کودک در سال‌های میانه‌ی دبستان یعنی ۸ و ۹ سالگی اتفاق می‌افتد. در این دوره، توجه کودک به مرور بیشتر می‌شود. هم-چنین مهارت‌های شنیدن و خواندن او نیز پیشرفت چشمگیری دارد. او خواندن را به عنوان یک وسیله‌ی سرگرمی دل‌خواه و مورد علاقه می‌پذیرد و به خصوص در پایان ۹ سالگی به مطالعه‌ی فراوان روی می‌آورد. کودک، در این سن، نسبت به انتقاد بسیار حساس است. از به کاربردن زبان‌های سری و حل معماها و کتاب‌های اسرارآمیز خوشش می‌آید. طنز و شوخی نیز برای او لذت‌بخش

است. سال‌های آخر دبستان یعنی ۱۰ و ۱۱ سالگی در این سنین، سرعت رشد بدنی بین پسران و دختران متفاوت است. دختران زودتر از پسران بالغ می‌شوند. در این سنین که سال‌های توجه خاص به تغییرات بدنی است. این تفاوت جنسی، توسط کودکان درک و قبول می‌شود. تفاوت سلیقه در مطالعه‌ی بین پسران و دختران همچنان ادامه می‌یابد. به علت درک بهتر واقعیت‌ها به شیوه‌ی دیگری به دنیای خیالی توجه می‌کنند و شاید احتیاج داشته باشند که به خواندن داستان‌های تخیلی تشویق شوند. کودک در این دوره به دنبال یافتن شخصیت خود و یافتن ارزش‌هاست و در این راه تدریجاً به اوضاع جهان توجه پیدا می‌کند. لذا برای ایجاد ارتباط بین وقایع روز و مطالعه به کمک و راهنمایی و تهیه‌ی وسایلی که ذهن او را مشغول کند، احتیاج دارد. در سال‌های نوجوانی یعنی ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ سالگی که کودک نوپا جانی تازه گرفته و علایق و سلیق او رنگ و بویی دیگر به خود گرفته است، توجه او به دنیای اطراف و انسان‌های دیگر بیش از پیش معطوف می‌شود.

توجه نوجوانان به جنس مخالف جلب می‌شود. در عین توجه به کتاب‌های مربوط به جنسیت، تفاوت سلیقه‌ی بیشتری در کتاب‌های مورد مطالعه‌ی دو جنس بروز می‌کند. فعالیت بدنی در پسرانها شدیدتر شده و دخترها معمولاً گوشه‌گیر می‌شوند، لذا هر دو گروه به کتاب‌هایی که تعدیل روانی به وجود آورد، نیاز فراوان دارند. دخترها به افسانه‌های فلسفی و شرح حال زنان فداکار و کتاب‌های مذهبی توجه می‌کنند و پسرانها از داستان‌هایی درباره‌ی اکتشافات و اختراعات لذت می‌برند. این دوره سنین توجه به مطالب علمی است و نوجوانان، میل به تحقیق و آزمایش دارند، مطالعه‌ی انواع کتاب‌های علمی ساده و کتاب‌هایی که ساختن وسایل و انجام آزمایش‌های علمی را نشان می‌دهند، می‌توانند آن‌ها را به سمت خلاقیت و ابتکار رهنمون شوند (حجازی، ۱۳۸۷: ۶۹-۶۴). بنابراین با مرحله رشد کودک، دغدغه‌ها و ارتباطات او در حال تغییر و دگرگونی است. با توجه به همین تغییرات و تحولات نیازهای او در حال تغییر است و توجه بیش از پیش را از اطرافیان را می‌طلبد. او دیگر آن کودکی که در نگاه اطرافیان به عنوان موجودی ضعیف که نیاز به مراقبت بسیار داشت، نیست بلکه باید به او اجازه داد در مسایل مربوط به خود و گاه اطرافیان مشارکت کند، نظر دهد و تصمیم بگیرد.

۱-۲- ادبیات کودک و نوجوان

آن چه که شاخه جوان ادبیات کودک را از درخت کهنسال ادبیات جدا می‌کند، اضافه شدن واژه «کودک» است. آثار ادبی این حوزه، از کودک و ویژگی‌های او تأثیر پذیرفته و به این سبب از دیگر آثار ادبی جدا می‌شوند. وجه تمایز ادبیات کودک با دیگر شعبه‌های ادبیات وجود کودک به عنوان مخاطب است. به عبارت دیگر درک و ذائقه کودک است که آثار ویژه این گروه را از دیگر آثار ادبی جدا می‌کند. (شاه‌آبادی فراهانی، ۱۳۸۵: ۲۵-۲۳)

«تعریف ادبیات کودکان با تعریف ادبیات به معنای اعم تفاوتی ندارد، اما تفاوت بین نیازها و امکانات کودکان و بزرگسالان موجب می‌شود که از ادبیات کودکان انتظار بیشتری وجود داشته باشد چرا که برای انسانی کم تجربه به وجود می‌آید لذا باید عالی‌تر و سازنده‌تر باشد».

این تفاوت‌ها عبارتند از:

- محدودبودن تجربه‌ی کودکان (از لحاظ نوع، وسعت، و میزان تجربه)
  - محدودیت زبان (محدودیت گنجینه‌ی لغات)
  - محدودبودن زمان دقت (کودکان نمی‌توانند از نظر فکری مدت زیادی در امری مثل خواندن داستان دقت کنند)
  - ناتوان بودن در دریافت رویدادهای مختلف در یک زمان.
- این محدودیت‌ها با بزرگتر شدن کودک کمتر می‌شوند و ادبیات مورد استفاده او به ادبیات بزرگسالان نزدیک‌تر می‌شود.
- با توجه به این محدودیت‌ها و نیازهایی که کودکان در سنین مختلف دارند، شاید بتوان این تعریف را پذیرفت که تمام آثاری که خارج از محدوده‌ی آموزش مستقیم، با عنصر عاطفه، تخیل و اندیشه نوشته شود، در حوزه‌ی ادبیات کودک محسوب می‌شود (حجازی، ۱۳۸۷: ۱۶). البته در این تعریف حجازی باید اندکی تأمل کرد. چرا که به نظر می‌رسد در زمینه‌ی آموزش و تعلیم دادن به کودک هم می‌توان از عناصر اندیشه، تخیل و عاطفه بهره برد و نیز آموزش هم می‌تواند به طریقی در حوزه‌ی ادبیات کودک بررسی شود. با بررسی اشعار شکوه قاسم‌نیا این موضوع به خوبی روشن می‌شود چرا که او در راستای آموزش از عناصر تشبیه و نموده‌های تصویری و انواع مختلف نماد اعم

از نماد طبیعی، جانوری و ابزاری و ... بهره گرفته و از این جهت در حوزه‌ی ادبیات کودک قابل تأمل و بررسی است.

به عبارتی باید گفت که ادبیات کودک و نوجوان به مجموعه آثار مکتوب ادبیات کودکان و نوجوانان گفته می‌شود که در سطح درک و فهم کودکان و نوجوانان در زمینه‌های مختلف، علمی، هنری، و ادبی برای ارضای امیال و خواسته‌های این گروه سنی نوشته شده‌اند (امانی و آذرنوید، ۱۳۸۳: ۱۱).

نعمت‌اللهی معتقد است که ادبیات کودک و نوجوان، به مجموعه کتاب‌های آموزشی، با خلاقیت‌هایی در زمینه‌های تصویری و کلامی است که سرشار از توانایی‌های ذهنی و روانی کودکان و نوجوانان و سازگار با علاقه و نیازهای آنان است (نعمت‌اللهی، ۱۳۸۵: ۳۷).

در (دانشنامه‌ی ادب فارسی) آمده است ادبیات کودکان و نوجوانان نوشته‌ها و سروده‌های ادبی، هنری ویژه‌ی کودکان و نوجوانان را گویند. این ادبیات هم شامل بخشی از فرهنگ شفاهی عامه مانند لالایی و مثل و غیره است. و هم داستان‌ها، نمایشنامه‌ها، اشعار و نیز نوشته‌هایی در زمینه‌های دین، دانش اجتماعی، علم و کاربردهای آن، هنر و سرگرمی را در برمی‌گیرد که نویسندگان برای کودکان پدید می‌آورند. این دانشنامه و همچنین فرهنگ‌نامه‌ی کودکان و نوجوانان ویژگی‌های عمده‌ی ادبیات کودکان و نوجوانان را در سه مورد عمده بیان می‌کنند.

با زبان و بیان، توانایی درک زبان نوشتاری، تخیل و تجربه‌های کودکان و نوجوانان متناسب است.

به رشد و پرورش شخصیت خواننده کمک می‌کند.

اهمیت تصویر را برای کودکان و نوجوانان برابر با اهمیت نوشته می‌داند و همواره بخشی از پیام را به کمک تصویر بیان می‌کند» (انوشه، ۱۳۷۷: ۵۹).

۳-۱- برخی نکات کلی در مورد خصوصیات مطلوب شعر کودک و نوجوان

«شعر کودک بیش از شعر بزرگسالان متکی به وزن و قافیه است. درست است که کودک وزن و قافیه را در وجه فنی آن نمی‌شناسد، اما موسیقی وزن و قافیه را دریافت می‌کند. به‌ویژه قافیه در شعر کودک اهمیت زیادی دارد و کم‌توجهی به آن جایز نیست. بخشی از توجه به شعر عامیانه

شاید به همین دلیل باشد، زیرا در این اشعار قافیه جای مهمی دارد. کودکان خردسال در شعر بیش از آن که دنبال معنا باشند دنبال آهنگ هستند. آن‌ها کلام آهنگین و مقفا را، صرف‌نظر از این که معنی داشته باشد یا خیر، دوست دارند. ظرایف کلام و ژرفای معنا نباید راه موسیقی وزن و قافیه را سد کند. کودک باید باشور و لذت، کلام منظوم را آغاز کند و به پیش برود و گرنه ممکن است علاقه‌اش به شعر کم شود. در استفاده از صنایع شعری مثل استعاره، مجاز و صنایع بدیعی نیز در شعر کودک باید جانب احتیاط و اعتدال را رعایت کرد. استفاده‌ی زیاد از این صنایع ممکن است شعر را برای کودک ملال‌انگیز کند. در مورد طولانی بودن شعر نیز باید این نکته را در نظر گرفت که اگر شعر خیلی بلند باشد ممکن است باعث خستگی کودک و سلب علاقه‌ی او شود» (پولادی، ۱۳۸۷: ۲۹۵). در نگاه نخست به نظر می‌رسد که نوشتن برای کودکان امری سهل است اما با اندکی تأمل، حساسیت و ظرافت و تأملی که این‌گونه نوشتن برمی‌تابد، مشخص می‌شود. برخی گمان می‌کنند با هر الفاظی و به هر سبکی می‌توان برای آنان نوشت و می‌توان هر کتابی را برای آنان خواند اما دانستن این امر خطیر کمک شایانی می‌کند که بدانیم کودکان به چه نوع کتاب‌هایی علاقه نشان می‌دهند. آن‌ها عمدتاً و اغلب به کتاب‌های تصویری و اشعاری که موزون و آهنگین هستند، گرایش دارند.

۴-۱- برخی مشخصات مضمونی شعر کودک و نوجوان

از موضوعات محوری شعر کودک و نوجوان، زندگی طبیعی و محسوس اطراف کودک است. از آنجا محسوس و طبیعی که کودک از امور مجرد و انتزاعی سر در نمی‌آورد. هم‌چنین ابهام و پیچیدگی او را در پذیرش شعر دچار مشکل می‌کند. در ذهن کودکان به ویژه کودکان کم‌سال هنوز تداعی معانی تشکیل نشده است که یک چیز، نماینده‌ی چیزهای بسیار باشد اما طبیعت در شعر کودک دارای مرتبه‌ی نخست است چرا که کودک با ذهن جستجوگر و علاقه‌مند خود، به جست‌وجو و کشف می‌پردازد و می‌خواهد رموز دنیای جدید را کشف کند. بنابراین طبیعت و مظاهر آن، از جمله مضامینی است که با هزاران شکل و بیان در شعرهای کودکان آمده است. از دیگر مضامین شعر کودک، مضامین آموزشی است. شعر کودک ایران کارش را با یاددادن آداب و اصول زندگی و اخلاقی به کودکان آغاز کرد. شعرهای ایرج میرزا، بهار و پروین اعتصامی یادآور این

جریان است. امروزه شاعران کمتر به طور مستقیم به پند و اندرز می‌پردازند. مضامین اجتماعی، دینی و اخلاقی نیز در اشعار کودکان به ویژه کودکان سال‌های سنی بالاتر از جایگاه بسزایی برخوردار است (پولادی، ۱۳۸۷: ۲۹۴).

مفهوم و مضمونی را باید به شعر داد که متناسب قالب لطیف آن باشد و ارزش برابری را داشته باشد. شعر باید از اصالت برخوردار باشد. موضوع شعر باید مربوط به دنیای کودکان باشد. مفاهیم شعر را از تاروپود آشنای آن‌ها باید گرفت. کودکان هرچه خردسال هستند انتزاع کمتر در زندگی آنها جای دارد. برای آن‌ها همه چیز همان است که می‌بیند و احساس می‌کند. دوره‌ی مشاهده و تحقیق و شناخت را می‌گذرانند. شور و شوقشان شناختن دنیای اطراف آنهاست. در انتخاب مضامین برای کودک باید به دنیای کودکی برگشت و پرده‌های تجربه را از جلو چشم کنار زد. با تربیت صحیح، ذوق شعری کودک از مسائل صددرد حس در نوجوانی به مسائل انتزاعی می‌رسد. (هاشمی‌نسب، ۱۳۷۱: ۳۴)

۵-۱- ویژگی‌های ادبیات کودک و نوجوان

ادبیات کودک و نوجوان، ادبیاتی مختص «کودکان و نوجوانان» است. ادبیاتی که هدف اصلی آن آفرینش برای این گروه سنی بوده است و البته با استقبال گسترده‌ای از سوی آنان مواجه شده است. این نوع ادبیات برای کودک و نوجوان با ادبیاتی که با استفاده از راوی و شخصیت کودک یا نوجوان و یا زبانی کودکانه و یا شکل و شمایل ظاهری مانند قطع و نوع کلمات و تصاویر و... تنها روساختی کودکانه و نوجوانانه دارد متفاوت است. این نوع ادبیات که درباره‌ی کودکان و نوجوانان است «کودکانه‌نما» هستند و جزو ادبیات کودکان و نوجوانان محسوب نمی‌شوند (حکیمی و کاموس، ۱۳۸۲: ۱۵۰). در برخی از تعاریف می‌توان تردید کرد و این ایراد را بر آن‌ها گرفت که جامع و مانع نیستند. به نظر نگارنده انتخاب واژه‌ی متناسب با حال و هوا و روحیه‌ی کودک از اهمیت بالایی برخوردار است اما نباید کورکورانه خط بطلان بر آثاری کشید که صرفاً کودکانه‌نما هستند و باید در این زمینه تحقیقات مفصل و جامعی صورت بگیرد آنگاه عادلانه حکم صادر کرد. گاهی در میان همان آثار کودکانه‌نما نیز نمادهایی به کار رفته و حرف‌های جدید برای گفتن وجود دارد.

نویسنده‌ی حوزه‌ی ادبیات کودک و نوجوان باید برای موفقیت در این راستا دارای ویژگی‌هایی باشد از جمله: او باید در وهله‌ی نخست؛ خصوصیات و ویژگی‌های عمومی کودک و نوجوان را شامل: شیوه‌ی تفکر او، اصول روان‌شناسی عمومی، نحوه‌ی یادگیری کودک و... را به‌طور کامل بشناسد. در مرتبه‌ی دوم؛ ویژگی خصوصی کودک و نوجوان را در جامعه‌ی خویش شامل نیازها و خواسته‌های حقیقی و واقعی‌اش را در جامعه‌ی خویش بشناسد و از مخاطب کودک و نوجوان جامعه‌ی خویش تصویر درستی داشته باشد (حکیمی و کاموس، ۱۳۸۲: ۱۵۲).

ادبیات کودک و نوجوان مانند بسیاری از ژانرهای ادبی همچون: رمان، داستان کوتاه، نمایش‌نامه و مقاله در دهه‌های اخیر توجه محققان و پژوهشگران را به خود جلب کرده است. با این نگرش، مجموعه آثار خلق شده که مناسب با رشد و سن کودکان و نوجوانان است اعم از: داستان، شعر، رمان، مثل و قصه و ادبیات کودکان و نوجوانان نامیده می‌شود (یا حقی، ۱۳۸۷: ۲۹۳).

نویسنده مجاز است به جهان کودک و نوجوان، ادبیاتی را متناسب با مرحله‌ی رشد مخاطبین فراهم کند. نقش غالب و بارز پدیده‌های عینی و ارجاع به جهان محسوس در ادبیات کودک و نوجوان و تکیه بر نوع و نحوه‌ی تفکر و ادراک آن‌ها، همه به منظور فراهم آوردن شرایط لازم برای ورود به جهان کودک و نوجوان است و این خود مطلبی منحصر به فرد و از ویژگی‌های مهم ادبیات کودک و نوجوان است. با در نظر گرفتن نیازهای خاص کودکان و نوجوانان که با نیازهای بزرگسالان متفاوت است، می‌توان ویژگی‌های خاصی را برای ادبیات این رده‌ی سنی برشمرد.

نوشتن برای گروه سنی کودک و نوجوان، زبان خاص فهم و درک آنها را می‌طلبد. همان‌گونه که برای بزرگسالان نمی‌شود از زبان کودکان استفاده کرد، برای کودکان نیز نمی‌توان از زبان و سبک نوشتاری بزرگسالان بهره برد. این حوزه از ادبیات، به رشد و پرورش شخصیت خواننده کمک می‌کند و به این نکته توجه تام دارد که این دوره از مهمترین سال‌های شکل گرفتن احساس و اندیشه‌ی کودک است. از این رو، نویسنده‌ی محتاط این حوزه از امور منفی که جنبه‌ی بد آموزی دارند، پرهیز می‌کند. اکثر داستان‌هایی که برای کودکان و نوجوانان نوشته می‌شود، این موضوع را مد نظر دارند که اندیشه‌های منفی را از کودکان و نوجوانان دور و اندیشه‌های مثبت را به آن‌ها

تزریق کنند. پرورش اندیشه و احساس امری است که همه‌ی نگارندگان این حوزه بدان توجه زیادی دارند.

اهمیت تصویر را برای کودک و نوجوان برابر با اهمیت نوشته می‌دانند و همواره بخشی از پیام خود را به کمک تصویر بیان می‌کنند؛ به همین سبب، کتاب‌های تصویری کودکان خردسال که حتی گاه نوشته‌ای به همراه ندارند، در ادبیات کودکان و نوجوانان ارزش بسیار دارند. از دیگر ویژگی‌ها، ارضای غریزه‌ی کنجکاوی کودکان و نوجوانان و برآوردن نیازی است که به آگاهی‌های تازه در مسائل مختلف علمی، ادبی، اجتماعی و دینی دارند. افزایش آگاهی و گسترش جهان‌بینی کودک و نوجوان و وسعت دادن شناخت او نسبت به محیط اجتماعی و ضرورت‌های زندگی و پرکردن اوقات فراغت کودکان و نوجوانان به وجهی شایسته و معرفی الگوهای موفق زیستی از طریق آشنا کردن آنان با زندگی بزرگان دین و علم و ادب سرزمین خود و سرزمین‌های دیگر نیز از ویژگی‌های حائز اهمیت می‌باشند.

۱-۶- اهداف ادبیات کودکان و نوجوانان

یکی از اهداف اصلی ادبیات کودکان و نوجوانان، ایجاد علاقه و تمایل کودکان به خواندن و مطالعه، و نیز شکوفا شدن خلاقیت و استعداد‌های آن‌ها است. با این اقدامات است که کودکان و نوجوانان را در درست‌گفتن، درست‌خواندن و درست‌نوشتن یاری می‌نماید و به پیشرفت تحصیلی آن‌ها کمک می‌کند (امانی و آذرنویید، ۱۳۸۳: ۲۷).

«از دیگر اهداف ادبیات کودکان، ساختن انسان و جامعه است لذا این ادبیات با تکیه بر گذشته،

آینده‌نگر است و نقش بزرگی بر عهده دارد که هدف‌های مختلف زیر را در بر می‌گیرد

۱. آماده کردن طفل برای شناختن دوست‌داشتن و ساختن محیط.
۲. شناساندن طفل به خویشتن، ایجاد احترام به اصالت انسانی و میل به اعتلای مداوم.
۳. سرگرم کننده و لذت‌بخش بودن.
۴. علاقه‌مند کردن طفل به مطالعه و ایجاد عادت به مطالعه.
۵. ایجاد و تقویت صلح در جهان» (حجازی، ۱۳۸۷: ۱۸).

«نویسندگان ویژه‌ی کودکان و نوجوانان هدفشان این است که در وهله‌ی اول کودکان و نوجوانان نوشته‌های آن‌ها را بخوانند یا بشنوند و بفهمند و حس کنند و در مرحله‌ی نهایی هدفشان این است که به یاری این نوشته‌ها و مفاهیمی که در نهاد این نوشته‌ها وجود دارد به شادی، سلامت، جسم و روح، بهزیستی، رشد، ایمان و اعتقاد، رشد تمایل به مبارزه با طبقات ستمگر و اقشار فاسد و در مجموع به آسایش و خوشبختی کودکان و نوجوانان کمک کنند. یا همه‌ی این‌ها را به وجود بیاورند و یا در به وجود آمدن این‌ها سهمی داشته باشند.» (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۱۶-۱۵)

پروفسور هوگارت می‌گوید: « ادبیات کشف می‌کند، بازآفرینی می‌کند و در جستجوی معناست، این بیان همچون کلیدی زودگشا مارا از ارزش ادبیات کودکان آگاه می‌سازد و توصیفی کامل است؛ زیرا در دوران کودکی، کودکان بیش از هر دوره‌ی دیگر زندگی کشف می‌کنند، باز می‌آفرینند و دنبال حقیقت در تجارب انسانی هستند سال‌ها وقت لازم است تا این که کودکان خود پی به آن اسرار ببرند.» (چمبرز، ۱۳۶۳: ۱۷۹)

۷-۱- پیشینه‌ی ادبیات کودک در ایران

اهمیت تربیت کودک نزد ایرانیان از همان بدو تولد امری انکارناپذیر است. در همه‌ی آثار مکتوب و گاهی شفاهی به امر تعلیم و تربیت و پرورش کودک سفارش فراوانی شده است هر چند که همه‌ی این آثار از ضعف روانشناسی و روانکاوی نگرش به کودک بی‌نصیب نمانده‌اند. این ضعف روانشناسی از آنجا ناشی می‌شود که در تمام آن‌ها، کودک، کوچک‌شده‌ی بزرگسالان پنداشته شده و به آینده‌ی کودک بیش از زمان حال او توجه شده است. (شعاری‌نژاد، ۱۳۷۴: ۳۷)

کسی که اولین بار داستان‌های عامیانه‌ی ایرانی را مخصوص کودکان جمع‌آوری و منتشر ساخت، صبحی مهتدی بود. این داستان‌گوی ماهر فعالیت خویش را در آخرین سال‌های قبل از شهریور ۱۳۲۰ آغاز کرد. او عمده‌ی فعالیت‌هایش را از طریق رادیو انجام داد. کتاب‌های «افسانه‌ها» و «افسانه‌های کهن» و «عمونوروز» از مشهورترین آثار اوست. صبحی اولین کسی نبود که به جمع‌آوری ادبیات عامیانه در ایران پرداخت. صادق هدایت نیز پیش از او به این کار دست زده بود اما در حوزه‌ی بزرگسالان. صبحی کسی بود که ادبیات عامیانه را برای کودکان و نوجوانان جمع‌آوری کرد